

Anora Tursunaliyeva

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Madaniyatshunoslik mutaxassisligi magistranti
E-mail: anoraturunaliyeva8@gmail.com*

SHARQ VA G'ARB FALSAFIY TA'LIMOTIDA MADANIYAT MASALALARI TALQINI

Annotatsiya. Maqola Sharq va G'arb olimlari, allomalari, faylasuflari, shoir va yozuvchilari ijtimoiy-falsafiy ta'limotida tarixan shakllangan madaniyat masalalari talqini borasidagi tafakkuri, ilmiy qarashlari talqinini o'rganishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: madaniyat, tushuncha, qarash, ijtimoiy falsafa, Sharq, G'arb, evolyutsiya, yondashuv, tafakkur, majoz, ramz.

INTERPRETATIONS OF CULTURAL ISSUES IN EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHICAL DOCTRINES

Abstract. This article is devoted to the study of the interpretations, scientific views, and reflections on cultural issues that have historically developed in the socio-philosophical teachings of Eastern and Western scholars, thinkers, philosophers, poets, and writers.

Keywords: culture, concept, view, social philosophy, East, West, evolution, approach, thinking, metaphor, symbol.

Sharq va G'arb falsafiy qarashlarida "madaniyat" tushunchasining tarixiy rivojlanish evolyutsiyasini madaniyatshunoslik ilmi kesimida o'rganish masalalari bugun butun dunyoda kechayotgan globallashuv va integratsiyalashuv sharoitida eng murakkab mavzular qatorida tilga olinmoqda. Negaki, bunday masalalar eng avvalo insoniyatning tafakkurida o'zligini anglash, olamni, borliqni tizimli ilmiy idrok etish – bilish jarayoni bilan bog'liq holda asrlar davomida shakllanib kelgan va hozirda ham tobora dolzarblashib bormoqda. Bu borada turlicha yondashuvlar, qarashlar, bahs-munozaralar, ilmiy yondashuvlar va ularning bir-biriga o'xshamaydigan ilmiy talqinlari bor.

Insoniyatning madaniyat beshigi sifatida qaralayotgan Sharq ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ko'proq tarixan shakllangan azaliy ma'naviy qadriyatlarga, mahalliy an'analarga va axloqiy normalarga ehtiyotkorlik bilan yondashish ustunlik qiladi. Unda bobolar o'g'itlari, nasihatgo'ylik, pandnomalar, odobnomalar, siyosatnomalar va shohnomalarga yashiringan shartlilik, ramziylik va majoziy sifatlar yetakchilik qiladi. Madaniyat masalalariga munosabatda ibratomuz hikoyat va rivoyatlardan tarbiyaviy unsurlar izlanadi, ulardan xulosa chiqarishga harakat qilinadi. Xalqimizda oilaviy munosabatlar, jamiyatda o'zini tutish odobi (Qobusnoma va boshqa manbalar), jamiyat a'zolarining barcha tabaqalari uchun ishlab chiqilgan axloqiy normalar, me'yorlar amal qilinadi. Oila, mahalla, shahar va saltanat ijtimoiy-madaniy va axloqiy qiyofasi tizimli tarzda uzviy bog'langanligi kuzatiladi.

Sharq ijtimoiy-falsafiy ta'limotida, xususan, O'zbekistonda madaniyat masalasi talqiniga ko'ra iste'molda arabcha "madaniyat" atamasi qo'llanilib kelinadi. Mazkur atama o'zbek tilida shaharlik, tartiblilik ma'nosini anglatadi. Azaldan arablar ijtimoiy-maishiy turmush tarziga ko'ra ikkiga ajratilgan. "Badaviylar" (ko'chmanchi tarzda dasht-u sahrolarda yashovchi sahroyi turmush kechiruvchi qabilalardan iborat bo'lgan. Madaniylik esa asosan shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan savdo-sotiq bilan shug'ullanadigan qabilalar nazarda tutilgan. Shuningdek, jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasiga nisbatan ham qo'llaniladi. Ayni paytda xalqimiz turmush tarzi, ilmiy va ijodiy faoliyati, moddiy va ma'naviy boyliklari kabi barcha sohalarni keng qamrab oladi.

Bugungi kunda zamondoshlarimiz tomonidan keng qo'llanilib kelinayotgan mazkur atamaning ma'no doirasi biroz kengaygan bo'lib, axloqiy va ruhiy teranlik, komil inson orzusi, ichki muvozanat bilan bog'langan holda talqin qilinib kelinadi. Xitoyliklarning konfutsiylik ta'limotidagi "Li" atamasi ham o'zbek tilidagi tartib, odob-axloq normalari degan ma'nolarni anglatadi va shunga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib Sharqdagi aksar xalqlarda madaniyat masalasi insonning jamiyatdagi o'rnini bilishi, axloqiy normalar va me'yorlarga amal qilishi va ajdodlar

an'analarini asrashi bilan bog'liq falsafiy qarashlarni o'z ichiga olgan holda ilmiy talqin qilinadi.

Hind falsafasida buddaviylik g'oyalari orqali ma'naviy madaniyatni yuksaltirishga e'tibor qaratiladi. Bu masala buddaviy rohiblarining "Dxarma", "Prinirvana jataka" turkumidagi g'oyaviy qarashlari asos qilib olingan. Ushbu atamalar burch ma'nosida qo'llanilib, insonlarning ruhiy poklanish orqali oliy haqiqatga erishishi "Nirvana" holatiga o'tishi yuksak madaniyatlilik darajasi sifatida talqin qilinadi [3, 27–89-b].

Qadimgi va ilk o'rta asrlarda Otashparastlarning muqaddas kitobi "Avesto"da ma'naviy madaniyat masalalari ilgari suriladi. Unda dualistik ta'limot –kun va tun, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik, hayot va o'lim, erkak va ayol, osmon va yer kabi masalalar olamning ikki qutbi kabi tasavvur qilinadi. Undagi asosiy obrazlar – Axuramazda va Ahriman o'rtasidagi azaliy qarama-qarshiliklar orqali go'yo madaniyat va madaniyatsizlik g'oyalari g'oyalariga ishora qilinadi [2, 38–47-b].

Birinchi renessans – Islom Uyg'onish davri (IX–XII asrlar)da yashab o'tgan Ibn Sino [5, 87–98-b], Beruniy [6, 367-b] kabi mutafakkirlar madaniyatga oid o'zining qarashlarini "Fozil odamlar shahri" konsepsiyasi bilan bog'lagan holda talqin qilganlar. Ayniqsa Forobiy madaniyatni jamiyatning ilm-fan va yuksak axloq normalarini asosli birlashuvidan yuzaga kelishini alohida ta'kidlab o'tadilar [4, 36–55-b]. Yusuf Xos Hojib: "Qutadg'u bilig" asarida madaniyatni davlat boshqaruvi va shaxsiy fazilatlarining sintezi sifatida talqin qilgan [7, 78-b].

Ikkinchi renessans – Temuriylar davrida madaniyat me'morchilik, san'at diniy bag'rikenglik orqali davlat qudratining ramziga aylanadi. Bu davrlarda islom falsafiy-estetik qarashlari madaniyat rivojida muhim o'rin tutadi. Markazlashgan yirik saltanatda madaniy taraqqiyot misli ko'rilmagan darajada ravnaq topadi. Movarounnahr madaniyat va san'atning barcha soha va turlari rivojlangan yirik mamlakatga aylanadi.

O'zbek xonliklari va undan keyingi davrlarda yuzaga kelgan ma'rifatparvarlar xalqimiz etnomadaniyatini yuksaltirishda ilm-ma'rifatli avlodni tarbiyalash

masalasiga jiddiy e'tibor qaratadilar. Shu maqsadda mahalliy aholining ilm-maorif va milliy madaniyatli bo'lishiga jiddiy kirishadilar. Jadidlar falsafasida ham xalqni madaniyatli, ma'rifatli qilish, milliy qadriyatlarni yuksaltirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratildi.

Mavzuning rivojlanish evolyutsiyasi – G'arb ijtimoiy-falsafiy ta'limotida madaniyat masalalariga alohida yondashuvlar bo'lganligi kuzatiladi. G'arbda “madaniyat” so'zi o'rnida lotincha “cultura” atamasi ishlatiladi. Mazkur atama o'zbek tilida ishlov berish, parvarish qilish degan ma'nolarni anglatadi. Ushbu tushuncha dastlab tabiatga ishlov berish, keyinchalik esa inson aqlini shakllantirish ma'nosini anglatganligi manbalardan ayon. G'arb olimlari falsafiy qarashlarida madaniyat – bu insonning tabiat oldidagi himoya qatlami va o'z-o'zini ifoda etish tili sifatida talqin qilinadi.

Umuman, yevropalik olimlar qarashlarida bu borada anchagina farqli jihatlari bor. G'arb falsafiy qarashlarida ratsionallik va ijtimoiy tuzilmaga asosiy urg'u beriladi. Unda asosiy maqsad to'g'ridan-to'g'ri pardaga o'ramasdan ochiq ifodalanadi. Ammo har ikkala holatlarda ham tarixan shakllangan ijtimoiy-falsafiy mushohadalar madaniy qarashlar vaqt o'tishi bilan bir-biridan ta'sirlanib, g'oyaviy jihatdan takomillashib, shakl va mazmun jihatdan boyib kelgan. Shunday bo'lsa-da mavzuga oid masalalar tarixiy evolyutsiyaning asosiy bosqichlari va konseptual farqlari alohida ajralib turadi.

G'arbiy Yevropa olimlari qarashlarida madaniyat masalalarining rivojlanish dinamikasida turli o'zgarishlar bo'lganligi aniqlandi. Ilm-fani rivojida XVIII asr – “ma'rifatparvarlik davri”da madaniyat va sivilizatsiya tushunchalari ajrala boshlashi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ma'rifatparvar faylasuflar madaniyatni insonning “erkin irodasi” va axloqiy qonunlarga bo'ysunishi deb bilsa, J.Russo madaniyatni (sivilizatsiyani) tabiiylikdan uzoqlashish deb tanqid qilgan. Har ikkisidagi qarashlar keyinchalik madaniyatga nisbatan munosabatning xilma-xilligini ta'minlagan [13, 30-b].

Keyingi davrlar – XIX–XX asr klassik falsafasida ham madaniyat masalalariga oid qarashlar kuzatiladi. Bu davrda yashagan O.Shpengler madaniyatni tirik organizmga o'xshatgan. Uning fikricha, madaniyat o'z gullash davrini yashab bo'lgach, sovuq va ruhsiz “sivilizatsiya”ga aylanadi [12, 279-b]. Umuman, g'arbda qadimgi yunon madaniyati va mifologiyasi Sharqda esa islom madaniyati va ilmining shakllanishi va rivoj topishi jamiyat hayotida turli madaniy tamaddunlarning vujudga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qilganligi tarixdan ayon. Ammo IX–XII asrda shakllangan ilm-fan va madaniyat o'z navbatida G'arb Uyg'onishiga manba bo'lib xizmat qilganligi, shubhasiz. Sharq donishmandligini G'arbning donishmandlari doimo e'tirof etganlar, ularni ishlarini tarjima qilib, o'z universitetlarida keng qo'llaganlar. Irlandiyalik islomshunos olim M.Uott “Islomning O'rta asr Yevropasiga ta'siri” asarida bu haqdagi haqiqatni tan olib, “Yevropaliklar musulmon madaniyatidan, ...ayniqsa, falsafa va tibbiyot sohasida, o'zlarining qanchalik qarzidor ekanliklarini his qilganlaricha yo'q. Ko'pincha musulmonlar madaniyatining ijobiy ta'siri va ko'lamini pasaytirish, hatto tamoman esga olmaslikka urinamiz. Bizning musulmonlar bilan yaxshi munosabatimiz ularning oldida qanchalik qarzidor ekanligimizni tan olishga majbur qiladi. Buni yashirish yoki tan olmaslik soxta g'ururdan boshqa hech narsa emas”, – deb yozgan edi [11, 16-b]. Insoniyatni doimo ma'naviy va madaniy boyliklar bir-birlariga yaqinlashtirib kelgan.

Sharqning buyuk mutafakkirlari va shoirlari barkamol inson obrazini yaratar ekanlar, unda bilim, ezgu tuyg'ular va yuksak xulq bir-birini to'ldiradigan tarzda o'zaro uzviy, uyg'un birlikda rivojlanganligiga alohida e'tibor qaratilgan. Sharq ma'naviy madaniyati uzoq vaqtlar G'arbnikidan asosan his-tuyg'ularning serjiloligi, beqiyos.

G'arb falsafasi va madaniyati haqidagi qarashlar evolyutsion xarakterga egaligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida G'arbiy Yevropada “oqilona mantiqiylik” va uning natijasi bo'lgan ilmiy- texnikaviy jarayonlarning salbiy oqibati o'laroq krizis jarayonlarining chuqurlashib ketganligi aniqlandi.

Krizisning ruhiy xarakterga egaligi masalalariga Z.Freyd, E.Fromm, L.Vigotskiy, K.Xorni, A.Adler, V.Petrenko [8, 45–75-b] va boshqalar maxsus tadqiqot o'tkazganlar.

XX asr tadqiqotlarida esa inson ommaviy madaniyatida ma'naviy yemirilishning shakllanishiga bag'ishlangan masalalariga alohida tahlil qilingan. Ommaviy madaniyatdagi noinsonparvarlashuv faktori masalasiga munosabat bildirilgan. Frankfurt maktabi namoyandalarining nazariy ishlarida inson buhroniy ma'naviy transformasiyasi masalalari o'rganildi. Ular bunday azaliy va abadiy transformatsiyani ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan bog'liq, deb qaradilar [9].

Sharq va G'arb falsafiy qarashlarida madaniyat masalalarini bir-biridan mutlaqo alohida ijtimoiy hodisa sifatida tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki, barcha yunon shoirlari va faylasuflari azaldan Sharq ma'naviy madaniyatidan bahra olib kelganlar. Sharq mutafakkirlarining ko'pchiligi islom ta'limotini falsafiy asoslashda oldingi dinlar va ta'limotlarning g'oyalarini o'rganib, ulardan ta'sirlanganlar. G'arb-u Sharq madaniyatining oliy sintezini amalga oshirish uchun qulay sharoit ayni bizning millatimizda mavjud. Ayni shunday sintez bizga asl ma'naviyatni tez fursatda qayta tiklash uning qadriyatlariga o'z hayotimizda og'ishmay amal qilish imkonini beradi. Shuning bilan bir qatorda qanday buyuk ta'limotga tayanib kelganini ko'rsatadi. G'arb mamlakatlari esa, aksincha, adolatli taqsimot holatiga bir tomondan shaxsning individual manfaatdorligini ta'minlash, ikkinchi tomondan esa, yalpi tenglikka erishish orqali yetishishga intilib kelgan.

Yuqoridagilarga tayanib aytish mumkinki, qadim Sharq va G'arb mutafakkirlari, donishmandlari va shoirlarining falsafiy ta'limotida madaniyat masalalari alohida o'rin tutadi. Mavjud manbalar tahliliga ko'ra ularda madaniyatning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanish dinamikasiga ko'ra bir-birini to'ldiradigan va farqlanadigan talaygina jihatlari bor. Bu masalalar evolyutsion xarakterga ega bo'lib, asrlar davomida takomillashib, bizning kunimizgacha yetib kelgan.

Dunyoda hech bir g'oya shunchaki paydo bo'lmagan. Ularning negizida ma'lum darajada insoniyat tafakkurini takomillashtirishga xizmat qiladigan fikr-mulohazalar yotadi. Faylasuflar ilgari surgan azaliy g'oyalar ham shunday maqsadlarga xizmat qiladi. Gohida G'arb madaniyatni sharqdan o'rgangan bo'lsa, ayrim hollarda bobokalonlarimiz G'arb faylasuflari shoirlari va allomalari asarlarini o'rganish orqali katta madaniy inqilob yasashga erishganlar. Ya'ni insoniyat madaniyati evolyutsiyasida ularning o'rni va ahamiyati nihoyatda beqiyos. Shunday ekan mazkur ma'anaviy merosni o'rganish yangi O'zbekiston sharoitida barkamol avlodni shakllantirishda judayam muhim. Zero, intellektual salohiyatli, ma'rifatli va madaniyatli yoshlar vatanimiz kelajagini belgilovchi, uchinchi renessans poydevorini ma'naviy mustahkamlovchi avlodlardir.

Sharq va G'arb falsafiy ta'limotlarida madaniyat masalalari turlicha yondashuvlar asosida talqin etilgan bo'lsa-da, ularning umumiy maqsadi inson kamoloti va jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga qaratilgan. Sharq falsafasida madaniyat ko'proq ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, insonning ichki kamoloti, ezgulik va komillik g'oyalari bilan bog'liq holda izohlanadi. G'arb falsafasida esa madaniyat inson faoliyatining mahsuli, ijtimoiy taraqqiyot omili hamda ilm-fan va texnologik rivojlanish bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Sharq va G'arb madaniyatga oid qarashlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, o'zaro boyitadi va to'ldiradi. Zamonaviy globallashuv sharoitida ushbu falsafiy merosni qiyosiy o'rganish madaniyatning mohiyatini chuqurroq anglash, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash hamda madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Demak, Sharq va G'arb falsafiy ta'limotlarida madaniyat masalalarining talqini insoniyatning ma'naviy va madaniy taraqqiyotiga xizmat qiluvchi boy ilmiy-falsafiy meros sifatida bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бобринский А. О некоторых символических знаках, общих в первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии. – Москва: Т-во тип. И. Мамонтова, 1902. – 120 с.
2. Мэри Б. Зороастрийцы: верования и обычаи / пер. с англ. и примеч. И.М.Стеблин-Каменского; послесл. А.Грантовского. – 2-е изд., испр. – Москва: Наука, 1988. – 301 с. (АН СССР, Ин-т востоковедения).
3. Pidayev Sh. *Qadimgi O'zbekistonda buddaviylik va buddaviy meros*. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 120 b.
4. Farobiy A. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi, 1993. – 330 b.
5. Ибн Сино. Тиб қонунлари. Уч жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Медицина, 1992. – 230 б.
6. Беруний А. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Асарлар. 1 жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – 486 б.
7. Юсуф хос Хожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Чўлпон, 1917. – 200 б.
8. Szasz T. *Karl Kraus and the Soul-Doctors: A Pioneer Critic and His Criticism of Psychiatry and Psychoanalysis*. Webster University, 2004. URL: <https://www.webster.edu/> (Accessed: 12 May 2012). Archived from the original on 9 April 2012.
9. Фромм Е. *Иметь или быть?* – Москва: Прогресс, 1976. – 228 с.
10. Фридрих Н. Смешанные мнения и изречения (*Vermischte Meinungen und Sprüche*). – Chemnitz: E. Schmeitzner, 1879. – 164 с.
11. Уотт У. Влияние ислама на средневековую Европу / пер. с англ.; предисл. А.В.Сагадеева. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. – 128 с.
12. Шпенглер О. *Закат Европы*. — Москва: Наука, 1993. – 592 с.
13. Jean-Jacques Rousseau // *Internet Speculative Fiction Database (ISFDB)*. URL: <https://www.isfdb.org/cgi-bin/ea.cgi> (Accessed: 8 June 1995)